

In den beginne was het landschap

Wim Bonis

De derde optie

In Westerse media discussies wordt het (institutionele) Christendom vaak tegenover de (mechanistische en materialistische) wetenschap geplaatst: het nooit eindigende debat tussen religieuze gelovigen en wetenschappelijke onderzoekers. In deze discussies wordt vaak aangenomen dat deze twee tegenover elkaar geplaatste terreinen samen het hele spectrum omvatten. De diverse crisissen die ons vandaag de dag confronteren – waaronder een financiële crisis, een milieucrisis en een religieuze/spirituele crisis – illustreren dat het kiezen voor een bepaalde kant ons op geen enkele wijze dichter bij het creëren van een betere wereld heeft gebracht. In feite zijn deze crisissen niet meer dan verschillende manifestaties van één grote crisis, die we onder ogen moeten gaan zien op een dieper niveau. Daarom is het belangrijk om te weten dat er een derde optie bestaat die structureel is genegeerd door de media en elders, maar die in dit opzicht de potentie heeft om de geest te openen. In mijn optiek speelt in die derde optie het Godinnenerfgoed een centrale rol.

Zoals bekend zijn sinds the 19^e eeuw ontelbare figurines en beelden van Godinnen uit verschillende perioden uit de grond gehaald door archeologen, die ons ervan bewust hebben gemaakt hoe wijdverbreid ooit Godinverering is geweest. Wat ik het *Godinnenerfgoed* heb genoemd is de spirituele ervaring van het leven die teruggaat tot de wortels van de mensheid en uiteindelijk mensen heeft geïnspireerd tot het creëren van vrouwelijke voorstellingen in antropomorfe vorm. Oorspronkelijk, echter, is het Godinnenerfgoed immaterieel en niet-antropomorfisch van aard geweest (een vorm die bijvoorbeeld heeft kunnen overleven in de Keltische cultuur tot in de Romeinse tijd).¹ De eerste vormgeving in het Paleolithicum begon voornamelijk symbolisch en enigzins abstract, en geleidelijk aan werden de Godinnen steeds menselijker weergegeven, totdat ze in de Griekse en Romeinse oudheid niet meer van mensen van vlees en bloed te onderscheiden waren.

Het Godinnenerfgoed was oorspronkelijk geworteld in levens die voor het merendeel werden doorgebracht in onder de blote hemel, hetgeen werd

gereflecteerd in een *buitendeurs spiritualiteit*² die uitdrukking gaf aan een gevoel van volledig te zijn opgenomen in de omringende wereld en onlosmakelijk ermee verbonden te blijven; een gevoel van leven *in* een Natuur die in al haar facetten *beziel*d was. Een dergelijke overweldigende levenservaring moet ook een gunstig effect hebben gehad op de relaties tussen mensen. Anthropologisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat jager-verzamelaar samenlevingen – die een paar honderduizend jaar hebben bestaan, veel langer in ieder geval dan de paar duizend jaar van de landbouwcultuur and urbanisatie – meestal overwegend egalitair en vredelievend van aard zijn geweest.³ Dit in tegenstelling tot het nog steeds populaire beeld dat voor de opkomst van de landbouw de wereld werd bevolkt door oorlogzuchtige ‘barbaren’, een verleden dat we vanuit die optiek gelukkig achter ons hebben kunnen laten door het creëren van beschaving en waar we niets van te leren hebben. We hebben dus wel degelijk iets van hen te leren. Dat besef begint gelukkig wel steeds breder door te dringen in onze samenleving.⁴

Matrix ontwikkelingen

Onderzoek heeft laten zien dat Godinverering veel langer heeft bestaan dan de verering van mannelijke Goden en van de monotheistische God van het Judeo-Christelijke erfgoed. Soms wordt de indruk gewekt dat deze latere God-georiënteerde religies in staat zijn geweest om de vroegere Godinverering volledig te integreren, simpelweg door deze te transformeren naar een nieuw vorm. In dit transformatieproces, dat soms ook een omzetting van Godin naar God inhield, ging echter het meest essentiële van het Godinnenerfgoed verloren: het bewustzijn dat alle levensvormen – inclusief het menselijk leven – hun leven te danken hebben aan een onafgebroken gevoed worden vanuit één of meerdere matrixen. Een matrix – een woord dat is gerelateerd aan ‘materie’ en ‘moeder’ – is een organisch, onzichtbaar omhulsel dat de Natuur tijdelijk en op veel verschillende niveaus in het leven roept, dat (materieel of immaterieel) voedsel verschaft en het mogelijk maakt voor (kwetsbare) wezens om te groeien. Een voor de hand liggend voorbeeld van een matrix is natuurlijk de baarmoeder waarin een foetus 9 maanden kan groeien.

Volgens Joseph Chilton Pearce biedt een baarmoeder drie dingen aan nieuw leven: ‘een bron van een mogelijkheid, een bron van energie om deze mogelijkheid te exploreren, en een veilige plek waar deze exploratie kan plaatsvinden’.⁵ Pearce betoogt dat deze baarmoeder matrix zich voortzet na de geboorte in tal van andere matrixen, die ons de mogelijkheid

geven om verder te groeien, niet alleen biologisch maar ook psychologisch en spiritueel: bijvoorbeeld, via de matrix van ons gezin, van vriendschap, school, een politieke partij, een kerkgemeenschap, een (sport)vereniging of een universiteit. Zij zijn allen tijdelijk van aard: zoals de baarmoeder zullen zij op een gegeven moment negatief worden, ons ‘in de weg gaan zitten’ en onze verdere groei gaan blokkeren.⁶ Daarom komt er altijd ook een moment, al is het aan het eind van ons leven, dat we ze weer achter ons moeten laten. Onze hele levenscyclus is natuurlijk ook opgenomen in de Moeder Aarde matrix, een gigantische matrix, die ook de atmosfeer rondom ons bevat – de lucht die we inademen – en de inzichtbare energievelden die ons onafgebroken vormen en beïnvloeden. Dit is de reden waarom de Schepping door de Godin niet een verschijnsel is dat slechts één keer is gebeurd in een ver verleden, en dat van buitenaf is gerealiseerd, afgescheiden van de natuur. Deze – meer oorspronkelijke – vorm van scheppen is een continu proces dat altijd en overal plaatsvindt, van binnenuit, maar daarbij aangestuurd vanuit diverse matrixen.

Zowel het institutionele Christendom als de mechanistische wetenschap zijn grotendeels ontwetend geweest van de kracht van matrixen en zijn gevestigd op de idee dat het leven van buitenaf gecreëerd, geobserveerd en gecontroleerd kan worden. God had het aardse leven gecreëerd vanuit Zijn plek in de Hemel, en had daarna Zijn betrokkenheid bij het leven erg beperkt gehouden. En vanaf de Verlichting werd de rol van God overgenomen door materialistische, mechanistische wetenschappers, in die zin van dat zij ook geloofden dat zij de wereld van buitenaf konden observeren, analyseren en controleren – een levensbeschouwing die helaas ook in onze tijd nog wijdverbreid is. Het hoeft nauwelijks betoog dat het mannelijke, hiërarchische denken hierin altijd een centrale rol heeft gespeeld. Direct verbonden hiermee is het dualistische wereldbeeld, dat ook vanuit het Christendom werd doorgegeven aan de mechanistische wetenschap. Meer over dit dualistische wereldbeeld verderop in dit artikel.

Het herwaarderen van de kracht van het landschap

De ervaring van volledig ingebed zijn in het levensproces is niet iets van het verre verleden: ondanks de millennialange strijd tegen het Godinnenerfgoed, leeft het voort and kan het nog steeds worden ervaren in onze tijd.⁷ Elk landschap heeft potentieel een matrix kwaliteit, en kan worde gezien een locale manifestatie van de grotere Moeder Aarde matrix. Op sommige plekken, zoals de specifieke locaties die al door de vroege mensheid als heilig werden beschouwd, kan het krachtiger worden ervaren

dan op andere. Het kan een bezoeker aan locaties uit de Steentijd nauwelijks zijn ontgaan dat de mensen die deze hebben gecreëerd vaak de voorkeur gaven aan plekken met indrukwekkende uitzichten over de wijde omtrek. Een veelzeggend inzicht van Henry Corbin, een 20ste eeuwse kenner van de Islam en Soefi cultuur, is erg nuttig hier: ‘Corbin zegt dat het woord ‘tempel’ oorspronkelijk verwijst naar een hoge structuur van waaruit iemand rondom kon zien, over grote afstanden. Het omvatte echter ook het gevoel dat het ‘rondom, ver weg’ ook jou zag.’⁸ Met andere woorden, de tempel was oorspronkelijk een onderdeel van een buitendeurs religie of spiritualiteit die hielp om de mensen bewust te maken van de heilige omgeving, en – belangrijker – er was ook een wederzijds proces tussen hen en die omgeving. Deze omgeving was niet dood, maar heel erg levend, want die was zich zelfs bewust van menselijke aanwezigheid!

Ik heb veel goede illustraties van Corbin’s oorspronkelijke tempel concept gezien ver weg van de warme, droge streken in het Midden Oosten die hem hebben geïnspireerd tot zijn inzicht: in de natte, heuvelachtige en bergachtige streken van Ierland. Ik kwam een mooi voorbeeld tegen in County Sligo, bij de ‘megalithic cemetery’ Carrowmore, een plek met heel veel vondsten uit de Steentijd. De centrale rituele plek, waar diverse steencirkels en dolmen zijn gebouwd, ligt op een hoge plek, een heuvel, die aan de meeste kanten een spectaculair uitzicht biedt over een wijde vallei tot aan de omringende bergen in de verte. Het is interessant dat al die bergen ook megalithische constructies blijken te hebben op hun toppen. De meesten zijn nauwelijks zichtbaar in de verte, maar de ‘cairn’ van ‘Meave’s Tomb’ op de nabijgeleden berg Knocknarea is wel goed zichtbaar. Het tempel complex beperkte zich dus niet tot de steenconstructies op de heuvel van Carrowmore, maar bleek het hele omringende landschap te omvatten. En daarbij moeten we ons dus realiseren dat het inclusieve ‘rondom, ver weg’ ook let op onze aanwezigheid! Is er een betere manier om ons ecologisch bewust te maken?

Een archeoloog die de rondleiding verzorgde op de locatie toen ik die bezocht, legde uit dat er bewijs is dat ‘s nachts vuren werden aangestoken op al de omringende bergtoppen, die uiteraard zichtbaar waren vanaf Carrowmore. Dit betekent dat voor de Steentijd mensen het opgenomen-zijn in het landschap ook de overkoepelende nachtelijke hemel omvatte. Dat de Steentijd tempels inderdaad zich uitstrekten over het hele landschap wordt bevestigd door de wijze waarop megalithische steenconstructies in de regel heel precies in relatie tot het landschap zijn neergezet – niet alleen in relatie tot het landschap overdag maar ook tot het nachtelijke landschap, dat

zich bij helder weer uitstreckte tot de altijd in beweging zijnde koepel van zacht maan- en sterrenlicht.

Het is de moeite waard om te vermelden dat dit Steentijd concept van het heilige ook is herontdekt door hedendaagse wetenschappers. Duane Elgin, bijvoorbeeld, heeft betoogd dat de nieuwste wetenschappelijke inzichten onze ogen openen voor het feit dat we niet leven in een dood, maar in een *levend universum*. Wetend wat voor ingrijpend gevolg dit heeft voor ons zelfbeeld, komt hij tot de volgende centrale stelling: *wie we zijn is direct afhankelijk van waar we zijn*.⁹ Het is een universum waarmee we – in de zin van Corbin – in een wederzijdse relatie staan. In feite is dit inzicht bij sommige inheemse volkeren, waaronder de *Native Americans*, nooit verdwenen. Chief Seattle wees de *White man* in de 19^e eeuw er tenslotte al op dat hij niet zelf het web van zijn leven weeft en dat hetgeen hij het web aandoet ook zichzelf aandoet.

Eeuwen na het eerste contact met nog levende inheemse volkeren, gaan we in de Westerse wereld steeds meer inzien dat we nog iets kunnen leren hun kijk op de web (of matrix) van het land(schap). Net als Duane Elgin heeft Valerie Andrews ook ontdekt hoe groot de impact op ons is van de plek waar we leven. In haar boek *A Passion for This Earth* constateert ze dat er een diepgaande relatie tussen de mens en de aarde is en dat we worden getransformeerd door een continue onderlinge uitwisseling van energieën: ‘Het land is werkelijk het grotere lichaam dat ons omhult; het is onze tweede huid.’¹⁰ Misschien is het zelfs juist om de rollen om te draaien en het land als onze eerste huid te beschouwen...

De Drievoudige Godin en het Taoïsme

We moeten ons realiseren dat Elgin’s stelling hierboven verwijst naar een *hier-en-nu* ervaring, naar een bewust zijn van waar we ons bevinden zowel in een ruimte- als in een tijdsperspectief. De ruimte en tijd kwaliteit van de matrix wordt prachtig en krachtig uitgedrukt door het oude concept van Drievoudige Godin. Wat de tijd betreft vertelt dit concept ons dat Moeder Natuur, inclusief ons eigen individuele leven, zich altijd cyclisch beweegt door Haar seizoenen. Wat de plaats betreft, vertelt het ons dat de wereld om ons heen altijd is verbonden met een onderwereld en bovenwereld. Daarnaast vertelt het ons ook dat dualistische spanningen die in het leven naar boven komen – tussen licht en donker, geest en materie, goed en kwaad, etc. – altijd worden overstegen door een derde factor, die beide polen met elkaar verenigt. Kortom, een heel rijk concept.

Adam McLean heeft betoogd dat de drievoudigheid van de Godin beschouwd moet worden vanuit deze capaciteit van het verenigen van tegengestelden of dualiteiten.¹¹ Het is ironisch, maar tegelijk ook heel droevig, dat de masculiene religies van het Judeo-Christelijke erfgoed – die weliswaar hebben getracht de drievoudigheid van de Godin te transformeren tot de Drie-eenheid van Vader-Zoon-Heilige Geest – deze capaciteit in belangrijke mate hebben gemist. Ze zijn gevormd door en belast met het dualistische denken, en zijn door de eeuwen heen nooit gestopt met hun pogingen om alle sporen van Godinverering uit te roeien – onbewust van het feit dat juist het Godinnenerfgoed hen had kunnen helpen om de last van hun dualistische denken te overstijgen!

Het is interessant dat het concept van de Drievoudige Godin ook uitdrukking heeft gekregen in het Oosten, in het Taoïsme. In het bekende Yin-Yang symbool komen de polen van het vrouwelijke en het mannelijke voort uit een derde factor, de Tao of Dao, en worden ze ook daardoor bij elkaar gehouden. Sukie Colegrave heeft de connectie tussen het Taoïsme en het Godinnerfgoed duidelijk gemaakt in haar boek *The Spirit of the Valley*. Zij beschrijft hoe oorspronkelijk het leven geregeerd werd door de Grote Moeder of Grote Godin. In de geschriften van het oude China werd deze Godin aangeduid als de Tao, het onbeschrijfbaar principe dat meestal wordt vertaald als *de Weg*: ‘De Godin is het vat dat de Kosmos, de Dao, of het verenigende principe, bevat and genereert, waardoor het kinderlijk bewustzijn van de mensheid wordt beschermd en geleid.’ Deze Godin of Grote Moeder omvatte zowel het vrouwelijke als het mannelijke: ‘Morfologisch wordt de Godin meestal gepersonifieerd als vrouwelijk, en toch is Zij ook heel duidelijk mannelijk, of, ten minste, bevat Zij de zaden van een onderontwikkeld mannelijk principe. In de Chinese mythologie is Zij Yin-Yang voor hun scheiding in Yin en Yang.’¹²

Dit principe is krachtig verwoord in hoofdstuk VI van de Tao Te Ching:

De Geest van de Vallei gaat nooit dood.
Zij wordt het Mysterieuze Vrouwelijke genoemd.
En de deuropening naar het Mysterieuze Vrouwelijke
Is de basis van waaruit de Hemel en de Aarde ontsprong.
Zij is altijd in ons aanwezig;
Put er uit als je kan, Zij droogt nooit op.¹³

Ik denk dat dit soort spirituele ervaring heel goed aansluit bij Corbin's concept van de oorspronkelijke tempel dat we hierboven hebben genoemd:

vanaf de hoge plaats in het landschap kijken we uit over de vallei, en voelen we ons opgenomen in het alles doordringende ‘Mysterieuze Vrouwelijke’. Net als het Godinnenerfgoed, richt de spiritualiteit van het Taoïsme eerst onze aandacht op het buitenleven, op het omringende landschap waarvan we volledig afhankelijk zijn, en verbindt het dan met het leven binnen in ons. Maar in feite staat hier de buitenwereld natuurlijk nooit los van de binnenwereld.

Het balanceren van onze dubbele natuur

Het overstijgen van onze dualistische levenshouding betekent paradoxaal genoeg het volledig accepteren van onze dubbele natuur. De Nederlandse antropoloog Jan van Baal heeft betoogd dat deze dubbele natuur iets essentieel menselijks is: aan de ene kant zijn we onlosmakelijk verbonden met het universum, and aan de andere kant zijn stellen ons als subject tegenover de wereld.¹⁴ We kunnen in dit spanningsveld ook het Yin-Yang principe herkennen: de verbondenheid met het universum geeft uitdrukking aan het vrouwelijke, en het afgescheiden subject aan het mannelijke. Volgens Rebecca Orleane hebben vrouwen hun dubbele natuur altijd op een veel intiemere wijze ervaren dan mannen, vanwege hun maandelijks cycli. Daarom kunnen zij een belangrijke bijdrage leveren aan het wakker schudden van een nieuw, gebalanceerd bewustzijn in alle mensen. In dit opzicht ziet zij een directe link tussen de vrouwelijke maandelijks cycli and het proces van ademen, omdat beiden voortdurend het leven vernieuwen, door het oude naar buiten te laten gaan en het nieuwe naar binnen te laten vloeien.¹⁵ De huidige populariteit van meditatie, waarin bewustwording van de ademhaling centraal staat, is daarom een hoopvol verschijnsel.

Het balanceren van onze dubbele natuur in onszelf en het leven in harmonie met de omringende Natuur en het Universum zijn wederzijds met elkaar verbonden. In feite maakt niet uit aan welke ‘kant’ we beginnen met dit balanceren. De ‘andere kant’ wordt vanzelf meegetrokken in het proces. In tegenstelling tot de (nog steeds populaire) 17e eeuwse filosoof Thomas Hobbes, die indertijd het idee heeft verspreid dat we in onze natuurlijke staat wezens zijn die altijd met iedereen in oorlog zijn, denkt bijvoorbeeld de hedendaagse Engelse spirituele schrijver William Bloom dat wij in onze natuurlijke staat juist wezens zijn die ernaar neigen om goed te doen en te geven aan anderen. Wat dit betreft is er toch we iets veranderd sinds de 17e eeuw. Volgens Bloom ligt onze natuur op één lijn met de essentieel welwillende aard van het omringende universum: ‘Niettegenstaande het

vreselijke lijden en de angst die sommigen moeten verdragen, en niettegenstaande de soms occasionele hardheid van de natuur, is er iets essentieel goeds aan het hele proces van het bestaan.’¹⁶

Voorbij aan de crisis reiken

Een ander woord voor het subject dat zich tegenover de wereld plaatst is natuurlijk *het ego*. De Engelse psycholoog Steve Taylor heeft op overtuigende wijze betoogd dat de dominantie van het menselijk ego waarschijnlijk niet veel verder teruggaat in de tijd dan 4000 v. Chr, toen het onze levens begon te domineren door wat hij een *ego-explosie* heeft genoemd. Hij heeft laten zien dat deze ego-explosie ervoor gezorgd heeft dat Westerse mensen in toenemende mate erg ongebalanceerde en rusteloze levens zijn gaan leiden, waarvan de destructieve resultaten een kritische grens hebben bereikt in onze tijd en dringend om verandering roepen.¹⁷ Dit is in essentie de crisis die ons confronteert in zijn verschillende vormen. De overtuiging dat we ons boven de Natuur kunnen verheffen, in een poging om deze van buiten onder controle te krijgen, is een uitdrukking van deze egocentrische levensopvatting en is een centraal element in deze crisis.

Ik denk dat de matrix ervaring in het landschap waar we eerder over spraken, tezamen met andere positieve matrix ervaringen, een grote bijdrage kunnen leveren aan het wakker schudden van het diepere deel van onze geest dat millennialang heeft liggen slapen. Niet alleen zal dit ons helpen om ons menszijn te completeren door eindelijk het verwaarloosde Godinnenerfgoed van de vroege mensheid op te nemen in onze conceptie van ‘beschaving’. Belangrijker zelfs is dat het ons kan helpen ons egocentrische gevoel van afgescheidenheid, rusteloosheid en competitie te transformeren in een gevoel van verbondenheid, empathie en vrede – een positief, inclusief gevoel dat niet alleen uitreikt naar alle medemensen maar ook naar de rest van de Natuur. Wanneer dit op grote schaal gebeurt, zullen we ons eindelijk werkelijk thuis gaan voelen op Moeder Aarde!

Het spreekt bijna vanzelf dat het – in navolging van andere denkers op dit gebied – beter is om in dit geval te spreken over ‘ons thuis gaan voelen *in* Moeder Aarde’.

Noten

¹ In de Keltische cultuur bleef de Godin ondanks de sterke Indo-Europese invloed heel belangrijk en zijn er diverse Godinnenamen overgeleverd, waaronder Dana, Eriu en Brigid. Pas onder invloed van de Romeinse cultuur worden sommige Godinnen in antropomorfe vorm afgebeeld, zoals Epona, en in Nederland Nehalennia. De Kelten waren niet alleen niet gewend om hun Godinnen en Goden antropomorf uit te beelden, ook vereerden zij hen bij voorkeur op heilige plaatsen in de open lucht. Die open lucht context van de Keltische cultuur bleef ook onder het Christelijk regiem voortleven, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de talloze heilige bronnen in Ierland die gewijd zijn aan Maria of andere Christelijke heiligen. Zie: Walter L. Brennehan, Jr., 'The Holy Wells of Ireland', in James. A. Swann (ed.), *The Power of Place. Sacred Ground in Natural & Human Environments*, Gateway Books, Bath 1991, p. 134-153.

² Ik gebruik de term 'buitendeurs spiritualiteit' hier, terwijl ik mij volledig bewust ben van het feit dat de deur nog niet was uitgevonden in het Steentijd. Maar ik denk toch dat het een geschikte, korte term is om te verwijzen naar een spiritualiteit die ervaren wordt buiten gebouwen, onder de blote hemel, in tegenstelling tot de latere binnendeurs religies.

³ Steve Taylor, *The Fall. The Insanity of the Ego in Human History and the Dawning of a New Era*, O Books, Winchester 2005. Het valt mij iedere keer weer op dat mensen die in kleine gemeenschappen leven temidden van een overweldigende natuur in het algemeen veel vriendelijker en coöperatiever zijn dan mensen in stedelijke gebieden. Zulke ervaringen mogen dan geen wetenschappelijk bewijs leveren, maar voor mij zetten ze wel vraagtekens bij de idee dat mensen die ooit in stamverband 'dicht bij de natuur' leefden oorlogszuchtige 'barbaren' zouden zijn geweest.

⁴ Zie bijvoorbeeld: Jared Diamond, *De wereld tot gisteren. Wat we kunnen leren van traditionele samenlevingen*, Spectrum, Houten 2013.

⁵ Joseph Chilton Pearce, *The Magical Child. Rediscovering Nature's Plan for Children*, Bantam Books, New York 1980, p. 18 e.v. (Eigen vertaling)

⁶ Volledigheidshalve is het goed om er op te wijzen dat er natuurlijk ook matrixen zijn die vanaf het begin negatief geladen zijn en beter zo snel mogelijk achter gelaten kunnen worden, omdat ze de groei juist in de weg staan – zoals een slecht gezin, een 'verkeerde' vriendenkring, of hiërarchische machtsstructuren waarin individuele ontplooiing systematisch wordt gedwarsboomd. Ik dit artikel heb ik mij geconcentreerd op de positieve matrixen die ons (tijdelijk) helpen om te groeien.

⁷ Ik heb meer uitgebreid geschreven over het voortleven van het Godinnenerfgoed in het boek: *Het voortleven van het Godinnenerfgoed. Naar een synthese van schijnbare diversiteit*, Leiden, 2014. Dit boek is (nog) niet officieel uitgegeven, maar al wel verkrijgbaar in een in eigen beheer gepubliceerde versie.

⁸ Ik haal Corbin aan uit een boek van Robert Sardello: *Love and the Soul. Creating a Future for Earth*, Goldenstone Press, Heaven and Earth Publishing & North Atlantic Books, Berkeley 2008, p. 132. (Eigen vertaling)

⁹ Duane Elgin, *The Living Universe*, Berrett-Koehler Publishers, San Francisco, 2009.

¹⁰ Valerie Andrews, *A Passion for the Earth. Exploring a New Partnership of Man, Woman and Nature*, HarperCollins, New York 1992, p. 5 and 18.

¹¹ Adam McLean, *The Triple Goddess. An Exploration of the Archetypal Feminine*, Phanes Press, Grand Rapids USA 1989, p. 10-12.

¹² Sukie Colegrave, *The Spirit of the Valley, Androgyny and Chinese Thought*, Virago, London 1979, p. 31. (Eigen vertaling)

¹³ Arthur Waley, *The Way and Its Power. The Tao Te Ching and its place in Chinese thought*, Mandala Book, London 1977, p. 149. (Originally published in 1934.) (Eigen vertaling)

¹⁴ Jan van Baal, *Man's Quest for Partnership. The Anthropological Foundation of Ethics and Religion*, Van Gorcum, Assen 1981, p. 312.

¹⁵ Rebecca Orleane, *The Return of the Feminine. Honoring the Cycles of Nature*, AuthorHouse, Bloomington 2010, p. 43, 48, 107.

¹⁶ William Bloom, *The Power of Modern Spirituality. How to live a life of compassion and personal fulfillment*, Piatkus, London 2011, p. 34-15, 186. (Eigen vertaling)

¹⁷ Steve Taylor, *The Fall. The Insanity of the Ego in Human History and the Dawning of a New Era*, O Books, Winchester 2005.